ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД « МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

КУРСОВА РОБОТА

(ПРОЕКТ)

З дисципліни «Актуальні проблеми цивільного права»

на тему: «Зловживання цивільними правами: доктрина, практика, правові наслідки»

Студента Домащук
Валерії Віталіївни
Курсу I
групи:ТУбц-8-25-$М_1$Пр-Н(1,6здс)
напрям Право
спеціалізація -
Керівник: Бровко Наталія
Іванівна, д.ю.н., професор
Оцінка: _____
Національна шкала_____
Кількість балів____ ECTS___

Члени комісії _____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Київ-2026

ЗМІСТ

Вступ……3

Розділ 1. Доктринальні та теоретичні засади інституту зловживання цивільними правами……6

1.1. Поняття, ознаки та місце зловживання цивільними правами в системі цивільного права…….……6

1.2. Правова природа та міжгалузевий характер заборони зловживання правом.10

Розділ 2. Зловживання цивільними правами у судовій та правозастосовчій практиці……15

2.1. Види та форми зловживання цивільними правами: доктринальні підходи і судові позиції…….15

2.2. Критерії виявлення зловживання цивільними правами у практиці національних судів……..……..19

2.3. Особливості доказування зловживання цивільними правами у цивільному процесі……23

Розділ 3. Правові наслідки зловживання цивільними правами та напрями вдосконалення правового регулювання…….……28

3.1. Цивільно-правові наслідки визнання дій суб'єкта зловживанням правом….28

3.2. Проблеми правозастосування та шляхи вдосконалення механізмів протидії зловживанню цивільними правами……..……31

Висновки……...…37

Список використаних джерел…….……...40

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний розвиток приватноправових відносин ґрунтується на визнанні широкого спектра суб'єктивних цивільних прав, реалізація яких забезпечує автономію волі особи та можливість вільно визначати свою поведінку у межах закону. Проте наділення суб'єктів значним обсягом правомочностей неминуче породжує ризик їх використання не за призначенням, всупереч інтересам інших учасників цивільного обороту чи загальним засадам права. Саме тому феномен зловживання цивільними правами є однією з найскладніших і водночас фундаментальних проблем цивілістики, оскільки він ставить під сумнів баланс між свободою особи та необхідністю забезпечення справедливості й добросовісності у правовідносинах.

Зловживання правом давно привертає увагу як українських, так і зарубіжних науковців, адже проявляється у численних практичних ситуаціях: від ухилення від виконання договірних зобов'язань до недобросовісної процесуальної поведінки. Попри наявність загальної заборони зловживання правом у Цивільному кодексі України, правозастосовча практика свідчить про складність кваліфікації таких дій та неоднозначність критеріїв, які дозволяють відмежувати правомірне здійснення права від його зловживання. Значну роль у цьому відіграє судова практика, насамперед Верховного Суду, що поступово формує підходи до розуміння меж реалізації суб'єктивних цивільних прав.

Актуальність дослідження зловживання цивільними правами зумовлюється зростанням кількості ситуацій, у яких суб'єкти приватноправових відносин реалізують свої права не з метою досягнення передбаченого законом або договором результату, а для завдання шкоди іншим учасникам, отримання неправомірної вигоди чи ухилення від виконання обов'язків. Така поведінка підриває засади добросовісності, справедливості та розумності — фундаментальні принципи цивільного законодавства, закріплені у статті 3 Цивільного кодексу України. У сучасних умовах розвитку ринкової економіки, посилення конкуренції та розширення автономії волі приватних осіб проблема

зловживання правом набуває особливої ваги, адже недобросовісні практики можуть призвести до порушення майнової стабільності, дискредитації механізмів судового захисту та зниження рівня довіри до правових інститутів.

Значну роль у формуванні актуальності відіграє й судова практика, яка демонструє, що зловживання правом є поширеним явищем у різних сферах — від договірних і корпоративних відносин до спадкових спорів та процесуальних дій учасників цивільного процесу. Суди все частіше стикаються з поведінкою, що формально відповідає вимогам закону, але суперечить його меті. Це потребує розвитку критеріїв для відмежування правомірного exercising of rights від зловживання ними, а також послідовності та передбачуваності судових рішень.

Об’єктом дослідження є цивільні правовідносини, у межах яких може виникати явище зловживання суб’єктивними цивільними правами.

Предмет дослідження є правова природа, доктринальні підходи, судова практика та правові наслідки зловживання цивільними правами.

Мета роботи – комплексне теоретичне та практичне дослідження інституту зловживання цивільними правами, аналіз доктринальних підходів і судової практики, а також визначення правових наслідків зловживання правом та шляхів удосконалення механізмів протидії такій поведінці. Дана мета зумовила собою такі **завдання дослідження:**

- Розкрити зміст поняття зловживання цивільними правами, охарактеризувати його ключові ознаки та місце в системі цивільного права.
- Дослідити правову природу заборони зловживання правом, визначити її міжгалузеві зв’язки та роль у регулюванні приватноправових відносин.
- Проаналізувати види та форми зловживання цивільними правами на основі доктрини та судових позицій.
- Визначити критерії ідентифікації зловживання правом, які сформувалися у практиці національних судів, зокрема Верховного Суду.

- Охарактеризувати особливості доказування зловживання правом у цивільному процесі та проблеми, що виникають при застосуванні відповідних норм.
- Встановити цивільно-правові наслідки визнання дій суб'єкта зловживанням правом, проаналізувати їх ефективність та відповідність принципам цивільного законодавства.
- Сформулювати пропозиції щодо вдосконалення нормативного регулювання та правозастосовчих механізмів, спрямованих на запобігання недобросовісній реалізації цивільних прав.

Методи дослідження. Методологічну основу курсової роботи становить комплекс загальновизнаних наукових методів. Системно-структурний метод використано для аналізу поняття зловживання цивільними правами та його структурних ознак. Історико-правовий метод застосовано для з'ясування еволюції доктрини заборони зловживання правом. Порівняльно-правовий метод дав змогу зіставити підходи до регулювання зловживання цивільними правами в Україні та інших правових системах. Формально-юридичний метод використовувався для аналізу норм цивільного законодавства та судових рішень, що визначають межі здійснення прав. Метод аналізу судової практики дозволив виявити критерії встановлення зловживання правом та його правові наслідки. Індуктивний і дедуктивний методи забезпечили послідовність у формулюванні узагальнень і висновків щодо правової природи та практичного значення інституту зловживання цивільними правами.

Структура курсової роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів з підрозділами, висновку та списку використаних джерел. **Загальний обсяг роботи** становить – 41 сторінку.

РОЗДІЛ 1
ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ

1.1. Поняття, ознаки та місце зловживання цивільними правами в системі цивільного права

Проблематика зловживання цивільними правами посідає важливе місце в сучасній цивілістиці, оскільки безпосередньо стосується меж автономії волі учасників приватноправових відносин і механізмів забезпечення балансу між свободою особи та інтересами інших суб'єктів і суспільства загалом. Вихідною теоретичною передумовою є визнання того, що суб'єктивне цивільне право не є абсолютною, нічим не обмеженою свободою поведінки, а здійснюється в межах, окреслених законом, договором, загальними засадами цивільного законодавства, принципами добросовісності, розумності та справедливості. Саме в цьому контексті виникає інститут зловживання цивільними правами як юридична реакція на використання належного суб'єкту права всупереч його соціальному призначенню та меті правового регулювання.

У найзагальнішому вигляді зловживання цивільними правами можна визначити як таку поведінку уповноваженої особи, яка формально спирається на надане їй суб'єктивне право, але здійснюється всупереч його призначенню, загальним засадам цивільного законодавства, принципу добросовісності та спрямована на завдання шкоди іншій особі, створення перешкод у реалізації її прав або отримання неправомірних переваг. Важливо, що ознакою зловживання є поєднання зовнішньої «правомірності» з точки зору буквального змісту норми і внутрішньої протиправності з погляду мети закону та принципів права. Іншими словами, суб'єкт ніби діє в межах юридично окресленої компетенції, однак спосіб реалізації права суперечить вимогам добросовісної, розумної і справедливої поведінки [3, с.151].

Законодавче закріплення інституту зловживання правом у цивільному праві України знайшло своє вираження, насамперед, у положеннях Цивільного кодексу України [21], які встановлюють загальні засади здійснення цивільних прав та виконання обов'язків. Заборона зловживання правами безпосередньо пов'язана з принципами добросовісності, розумності, справедливості, а також з положеннями про те, що при здійсненні прав особа повинна утримуватися від дій, здатних порушити права та інтереси інших. Таким чином, законодавець виходить із того, що будь-яке суб'єктивне право має певну соціальну функцію і його реалізація не може перетворюватися на інструмент заподіяння шкоди, тиску або маніпуляції.

Ключовим для характеристики інституту є виокремлення ознак зловживання цивільними правами. У доктрині традиційно звертається увага як на об'єктивні, так і на суб'єктивні критерії цього явища. До об'єктивних ознак зазвичай відносять: здійснення дій у межах формально наданого права; невідповідність такої реалізації права його соціальному та юридичному призначенню; настання або реальну загрозу настання шкоди для іншого суб'єкта, порушення його прав чи законних інтересів, порушення нормального функціонування цивільного обороту. Суб'єктивна сторона зловживання правом характеризується недобросовісністю уповноваженої особи, її наміром досягти результату, який суперечить меті правового регулювання, використати право як засіб тиску, ухилення від виконання обов'язків чи завдання шкоди іншому учаснику правовідносин [1, с.216].

Важливо підкреслити, що не кожне завдання шкоди внаслідок здійснення суб'єктивного права є зловживанням. У цивільному обороті чимало ситуацій, коли реалізація права однією особою об'єктивно погіршує становище іншої (наприклад, конкуренція між підприємцями чи розірвання договору в передбачених законом випадках), але така поведінка є правомірною, якщо відповідає закону, договору та принципу добросовісності. Тому ознака спрямованості дій на досягнення мети, яка очевидно виходить за межі призначення права, є визначальною. Наприклад, подання численних

безпідставних позовів і скарг лише з метою затягування процесу, блокування доступу контрагента до майна чи ресурсів, формальне посилання на договірні положення для створення штучних перешкод у діяльності партнера тощо – усі ці випадки в доктрині й судовій практиці розглядаються як ілюстрація зловживання правами.

Ще однією суттєвою ознакою зловживання цивільними правами є протиріччя поведінки суб'єкта загальним засадам цивільного законодавства. Ці засади виконують роль своєрідного «коректора» буквального тлумачення норм і визначають ціннісний орієнтир для правозастосовця. Якщо зовні правомірні дії суперечать принципам справедливості, добросовісності, розумності, рівності учасників цивільних відносин, то суд, оцінюючи конкретну ситуацію, може дійти висновку про зловживання правом і відмовити в судовому захисті або застосувати інші правові наслідки. Таким чином, інститут зловживання правом нерозривно пов'язаний із принциповим відходом від суто формального підходу до закону і утвердженням «ціннісного» праворозуміння [12, с.183].

Місце зловживання цивільними правами в системі цивільного права зумовлюється його функціональним призначенням. З одного боку, йдеться про загальноправовий, міжгалузевий принцип, притаманний не лише цивільному, а й іншим галузям права (адміністративному, трудовому, господарському, процесуальному), оскільки заборона зловживання суб'єктивними правами є універсальною вимогою для будь-якої правової системи. З іншого боку, у межах саме цивільного права цей принцип набуває найбільш розгорнутого змісту, оскільки цивільно-правові відносини базуються на диспозитивності, рівності сторін, свободі договору – тобто на широкій автономії волі. Там, де держава мінімально втручається у зміст правовідносин, саме інститут зловживання правом виконує роль «запобіжника» від крайніх проявів формально законної, але фактично несправедливої поведінки.

Теоретично інститут зловживання цивільними правами відносять до загальної частини цивільного права, оскільки його положення мають універсальний характер і застосовуються до всіх видів цивільних правовідносин

– речових, зобов’язальних, корпоративних, сімейних (у частині, що регулюється цивільним законодавством), спадкових тощо. Заборона зловживання правом виступає складовим елементом механізму здійснення суб’єктивних прав, тісно переплітається з положеннями про межі їх реалізації, способи захисту, добросовісність сторін договору, відповідальність за порушення зобов’язань. У системі цивільно-правових інститутів вона має «надінституційний» характер: не утворюючи самостійного правовідношення, пронизує собою різні інститути (право власності, зобов’язальні відносини, забезпечення виконання зобов’язань, цивільно-процесуальні відносини тощо) і впливає на їх практичне застосування.

Функціональний зміст інституту зловживання цивільними правами проявляється у кількох напрямах. Регулятивна функція полягає в орієнтації поведінки суб’єктів цивільних правовідносин на дотримання меж добросовісного здійснення прав, усвідомлення ними потенційних негативних наслідків недобросовісної поведінки. Охоронна функція забезпечує можливість втручання держави (насамперед через суд) у випадках недобросовісної реалізації права шляхом відмови в захисті, застосування наслідків недійсності правочинів, відшкодування шкоди тощо. Превентивна функція пов’язана з формуванням судової практики, яка демонструє неприйнятність зловживання правами і, таким чином, стримує потенційних порушників. Нарешті, компенсаторна функція полягає у відновленні майнової чи немайнової сфери потерпілої особи, якій завдано шкоди внаслідок зловживання.

Таким чином, поняття зловживання цивільними правами, його ознаки та місце в системі цивільного права дають підстави розглядати цей інститут як один із ключових механізмів забезпечення балансу між автономією волі та вимогами справедливості у приватноправових відносинах. Він коригує реалізацію суб’єктивних прав, підпорядковуючи їх не лише букві, а й духу закону, загальним засадам цивільного законодавства та морально-правовим орієнтирам сучасного суспільства.

1.2. Правова природа та міжгалузевий характер заборони зловживання правом

Правова природа заборони зловживання правом характеризується комплексністю та багатовимірністю, оскільки цей інститут одночасно виконує регулятивну, охоронну, превентивну та ціннісно-орієнтаційну функції у правовій системі. Насамперед, заборона зловживання правом випливає з розуміння суб'єктивного права не як нічим не обмеженої свободи дій, а як міри можливої поведінки, обумовленої не лише нормою закону, а й призначенням права, правами інших осіб, загальносоціальними цінностями та принципами справедливості, добросовісності й розумності. У цьому сенсі зловживання правом постає як особливий різновид правопорушення, своєрідна «деформація» суб'єктивного права, коли формально дозволені дії перетворюються на засіб заподіяння шкоди або досягнення результатів, що суперечать меті правового регулювання. Такий підхід узгоджується з доктринальним уявленням про те, що кожне суб'єктивне право має свій соціальний зміст і функцію, а тому не може здійснюватися ізольовано від інтересів інших учасників правовідносин і суспільства загалом [20, с.311].

З огляду на це правову природу заборони зловживання правом доцільно розглядати як прояв загальноправового принципу, що обмежує автономію волі суб'єктів рамками добросовісної поведінки. Йдеться про конкретизацію відомої у римському праві ідеї: «nullus videtur dolo facere, qui suo jure utitur», яка в сучасних умовах зазнає суттєвої трансформації. Якщо класична формула виходила з аксіоми, що використання власного права апріорі не може вважатися протиправним, то сучасні правові системи дедалі частіше виходять з протилежного: здійснення права, хоч і формально спираючись на норму закону, може бути визнане недопустимим, якщо воно явно суперечить його соціальному призначенню або загальним засадам правопорядку. Таким чином, заборона зловживання правом відображає перехід від формально-догматичного до

матеріально-ціннісного розуміння права, коли межі законної поведінки визначаються не лише «буквою», а й «духом» закону.

У цивільному праві України правова природа заборони зловживання правом закріплена через систему загальних засад здійснення цивільних прав і виконання обов'язків. Вони передбачають, що учасники цивільних правовідносин мають реалізовувати свої права добросовісно, утримуючись від дій, які можуть порушити права інших осіб, завдати шкоди чи перешкодити реалізації належних їм прав. Звідси випливає, що заборона зловживання правом є не просто декларативною нормою, а критерієм оцінки поведінки суб'єкта з точки зору її правомірності або неправомірності. Визнання дій зловживанням правом тягне специфічні юридичні наслідки: відмову у судовому захисті, визнання правочину недійсним, покладення обов'язку відшкодувати завдану шкоду, застосування інших заходів цивільно-правової відповідальності. Це свідчить, що заборона зловживання правом має деліктну природу, адже її порушення означає вчинення цивільного правопорушення, хоча й специфічного, пов'язаного не зі звичайним порушенням обов'язку, а з неправомірною реалізацією права.

Особливість цього інституту полягає і в тому, що він пов'язує воєдино суб'єктивне право, юридичний обов'язок та принципи права: здійснюючи своє право, особа одночасно несе обов'язок не використовувати його на шкоду іншим, а правозастосовні органи, насамперед суд, зобов'язані оцінювати поведінку сторін з погляду її відповідності критеріям добросовісності, розумності, справедливості. У такий спосіб заборона зловживання правом виконує своєрідну «контрольну» функцію щодо всієї системи суб'єктивних прав, не дозволяючи їм перетворюватися на інструмент правового нігілізму чи маніпуляцій.

Міжгалузевий характер заборони зловживання правом виявляється у тому, що вона закладена не лише в основах цивільного права, а й у конституційному, трудовому, адміністративному, господарському, процесуальному та міжнародному публічному праві. На конституційно-правовому рівні ця ідея реалізується через положення про те, що здійснення прав і свобод людини й

громадянина не повинно порушувати права і свободи інших осіб, підривати основи конституційного ладу, національну безпеку чи публічний порядок. Отже, вже на рівні Основного Закону закладається аксіома: права не є абсолютизованими, вони реалізуються в межах, які забезпечують узгодження інтересів особи, суспільства і держави. Це безпосередньо проектується на всі галузі законодавства, які розвивають та конкретизують відповідні положення [16, с.199].

У трудовому праві заборона зловживання правом проявляється, зокрема, у вимогах до належного здійснення роботодавцем своїх управлінських, організаційних та дисциплінарних повноважень, недопустимості дискримінаційних чи репресивних рішень під виглядом законних кадрових заходів. З іншого боку, працівник не може використовувати надані йому гарантії та пільги з метою ухилення від виконання трудових обов'язків. В адміністративному праві йдеться про заборону свавільного, вибіркового або непропорційного використання владних повноважень органами публічної адміністрації, що у доктрині часто описується як «перевищення меж розсуду» або «адміністративний аб'юз». Така поведінка хоч і формально спирається на норми адміністративного чи спеціального законодавства, але суперечить їх призначенню та порушує права приватних осіб.

У галузі господарського права заборона зловживання правом тісно пов'язана з принципами чесної конкуренції, недопущення недобросовісної ринкової практики, протидії монополістичним зловживанням. Господарюючі суб'єкти не можуть використовувати своє право на підприємницьку діяльність для витіснення конкурентів із ринку шляхом демпінгу, блокування доступу до ресурсів, недобросовісних рекламних кампаній та інших дій, що формально можуть виглядати як реалізація економічної свободи, але мають деструктивні наслідки для ринку.

Особливого значення міжгалузевий характер заборони зловживання правом набуває у процесуальному праві – цивільному, господарському, адміністративному. Інститут зловживання процесуальними правами передбачає,

що учасники судового процесу не мають права використовувати процесуальні інструменти (подання безпідставних позовів, заяв, клопотань, оскарження кожної процесуальної ухвали лише з метою затягування розгляду справи тощо) в спосіб, який підриває ефективність правосуддя, перешкоджає своєчасному та справедливому вирішенню спору. Суди, у свою чергу, наділяються повноваженнями реагувати на таку поведінку шляхом залишення заяв без розгляду, накладення штрафів, покладення судових витрат на сторону, що зловживає процесуальними правами, тощо [9, с.98].

Міжнародне право також містить яскравий приклад заборони зловживання правом у вигляді положень про недопустимість використання гарантованих прав і свобод для знищення самих цих прав чи для обмеження прав інших осіб. Відомою є формула, закріплена в актах міжнародного захисту прав людини, згідно з якою жодне право не може тлумачитися як таке, що дозволяє здійснення діяльності, спрямованої на ліквідацію прав і свобод, визначених у відповідному документі. Це означає, що принцип заборони зловживання правом має наднаціональний вимір, будучи невід'ємним елементом сучасного правопорядку в цілому.

Загалом міжгалузевий характер заборони зловживання правом свідчить про її статус як фундаментальної ідеї, що забезпечує внутрішню узгодженість правової системи. Вона не зводиться до окремої норми чи інституту, а пронизує всі рівні правового регулювання – від конституційного до спеціальних галузевих норм. Для цивільного права це означає, що заборона зловживання правом не є ізольованою конструкцією, а органічно пов'язана з усім комплексом його принципів: автономією волі, рівністю учасників, свободою договору, неприпустимістю завдання шкоди, компенсаційною функцією відповідальності. Саме завдяки цьому інституту забезпечується гнучкість правового регулювання, можливість адекватно реагувати на нетипові, «пограничні» ситуації, коли формальне застосування норми не забезпечує справедливого результату.

Таким чином, правова природа заборони зловживання правом полягає в її ролі як загальноправового принципу, що конкретизується на рівні галузей права

і забезпечує ціннісно орієнтоване, справедливе та добросовісне функціонування правової системи. Її міжгалузевий характер підкреслює універсальність вимоги недопустимості використання права всупереч його призначенню і дає змогу розглядати інститут зловживання правом як один із ключових механізмів забезпечення балансу інтересів у сучасній правовій державі.

РОЗДІЛ 2
ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ У СУДОВІЙ ТА ПРАВОЗАСТОСОВЧІЙ ПРАКТИЦІ

2.1. Види та форми зловживання цивільними правами: доктринальні підходи і судові позиції

Питання класифікації видів і форм зловживання цивільними правами є одним із ключових для розуміння практичного змісту цього інституту, адже саме через виявлення типових моделей недобросовісної поведінки суди отримують інструмент для відмежування допустимого здійснення суб'єктивних прав від їх спотвореного використання. У доктрині загалом панує підхід, відповідно до якого зловживання правом не має вичерпного переліку форм, а є «відкритою» конструкцією, що заповнюється змістом через наукову розробку, судову практику та конкретні життєві ситуації. При цьому, попри відсутність легальної класифікації, у цивілістиці та практиці Верховного Суду поступово усталюються певні групи проявів зловживання, які дозволяють структурувати це явище та надати йому більш визначених контурів.

У матеріально-правовому вимірі одним із базових критеріїв є поділ зловживання правом залежно від його спрямованості. Значна частина авторів виділяє зловживання правом із «шкідницькою» метою, коли єдиним або домінуючим мотивом суб'єкта є завдання шкоди іншій особі, а не реалізація власного інтересу (так звані «шиканні» дії). До цього різновиду можна віднести, наприклад, використання права власника на розпорядження майном для створення штучних перешкод сусідам (блокування доступу, відключення комунікацій, встановлення загороджувальних конструкцій без об'єктивної потреби тощо), або реалізацію корпоративних прав учасника товариства виключно для блокування діяльності органів управління без жодної раціональної економічної причини [6, с.38]. У судовій практиці Верховного Суду такі дії розглядаються як недобросовісне здійснення права власності або корпоративних

прав, оскільки суб’єкт використовує своє право не для задоволення власного легітимного інтересу, а як інструмент тиску та заподіяння шкоди іншим учасникам правовідносин.

Окремою групою є зловживання правом, пов’язані з реалізацією права всупереч його соціальному та економічному призначенню. У договірних зобов’язаннях це проявляється, наприклад, у використанні стороною формально передбачених договором прав на односторонню відмову, зміну умов, нарахування штрафних санкцій не для відновлення порушеної рівноваги чи захисту свого інтересу, а для отримання непропорційної вигоди або нав’язування контрагенту кабальних умов. У сучасній українській доктрині підкреслюється, що в таких випадках свобода договору обмежується принципом добросовісності, а зловживання договором визнається різновидом зловживання суб’єктивним цивільним правом.

Верховний Суд у своїх рішеннях наголошує, що цивільно-правовий договір не може використовуватися як засіб недобросовісної поведінки, а посилання на свободу договору не звільняє сторону від обов’язку діяти добросовісно, розумно та справедливо щодо контрагента.

Важливою формою зловживання є також суперечлива поведінка сторони (venire contra factum proprium), коли учасник правовідносин спочатку певними діями або заявами створює у іншої сторони обґрунтоване очікування щодо своєї позиції, а згодом, посилаючись на формальні правомочності, поводиться протилежним чином. У матеріалах Верховного Суду доктрина заборони суперечливої поведінки прямо пов’язується з принципом добросовісності: сторона, яка довгий час визнавала певний стан справ або погоджувалася з ними, не може згодом, без поважних підстав, радикально змінити свою позицію лише для отримання процесуальних або майнових переваг [2, с.155].

Така поведінка кваліфікується як зловживання правом, оскільки формальне здійснення суб’єктивного права (наприклад, оспорення правочину чи заперечення боргу) суперечить попереднім діям суб’єкта та підриває довіру до стабільності цивільного обороту.

У сімейних, спадкових та інших особистих немайнових відносинах зловживання правом часто проявляється у використанні суб'єктивних прав з метою психологічного тиску, маніпуляції чи блокування реалізації прав інших членів сім'ї. Йдеться, наприклад, про необґрунтовану відмову одного з батьків у наданні згоди на виїзд дитини за кордон, використання права на спілкування з дитиною для перешкоджання її навчанню чи лікуванню, ініціювання численних спорів з «принципових міркувань» без об'єктивної потреби. Верховний Суд, аналізуючи такі ситуації, дедалі частіше виходить з пріоритету інтересів дитини та принципу добросовісності поведінки батьків, визнаючи подібні дії зловживанням правами та відмовляючи у судовому захисті позиції недобросовісної сторони.

Особливе місце серед видів зловживання посідає зловживання процесуальними правами, яке, хоч і має власну галузеву специфіку, за своєю суттю є різновидом загального інституту зловживання правом. У господарському та цивільному процесі Верховний Суд визначає зловживання процесуальними правами як процесуальне правопорушення, що характеризується умисними недобросовісними діями учасників процесу (або їх представників), які, реалізуючи передбачені законом процесуальні права, фактично перешкоджають здійсненню правосуддя, порушують права інших учасників провадження та не відповідають завданню судочинства.

До типових проявів такого зловживання належить подання завідомо безпідставних або повторних позовів чи скарг з тотожним предметом і підставами, заявлення необґрунтованих відводів суддям, подання численних клопотань, які не мають правового значення для вирішення спору, штучне об'єднання позовних вимог або залучення співвідповідачів з метою зміни підсудності, систематичне неявлення в судові засідання без поважних причин тощо.

Судова практика наголошує, що ключовими критеріями для кваліфікації процесуальної поведінки як зловживання є поєднання трьох елементів: формальна відповідність дій процесуальній нормі, їх очевидна недобросовісність

(вчинення не для захисту права, а для досягнення іншої, несумісної з завданням судочинства мети) та негативні наслідки для інших учасників або для ефективності розгляду справи [17, с.116].

Власне, першочергове завдання суду полягає не в тому, щоб простежити кожну процесуальну дію на предмет її формальної відповідності закону, а в оцінці процесуальної стратегії сторони у цілому: чи спрямована вона на реальний захист порушеного права, чи на блокування розгляду справи, затягування процесу, створення перешкод для виконання судового рішення.

У доктрині зловживання процесуальними правами розглядається як окремий різновид зловживання суб'єктивним правом, що має свої особливості, пов'язані з публічним характером судочинства і необхідністю забезпечення балансу між диспозитивністю та активною роллю суду. Звертається увага, що застосування санкцій за зловживання процесуальними правами (штраф, залишення заяв без розгляду, повернення скарг, покладення судових витрат на недобросовісну сторону) виконує не лише каральну, а й превентивну функцію, формуючи у практикуючих юристів та сторін розуміння недопустимості використання суду як інструменту для тиску, шантажу чи уникнення виконання матеріально-правових обов'язків.

Узагальнюючи доктринальні підходи й судові позиції, можна стверджувати, що види та форми зловживання цивільними правами доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних площинах: матеріально-правовій (зловживання правом власності, договірними, корпоративними, сімейними та іншими цивільними правами) та процесуальній (зловживання правом на судовий захист і процесуальними повноваженнями). У межах кожної з цих площин виділяються окремі групи: дії, спрямовані виключно на завдання шкоди; використання права всупереч його призначенню; суперечлива поведінка; маніпулятивне використання формально передбачених можливостей для тиску, затягування, уникнення виконання обов'язків тощо. При цьому Верховний Суд послідовно підкреслює, що жоден перелік таких форм не може бути вичерпним: завдання правозастосувача – у кожній конкретній ситуації, виходячи з принципу

добросовісності та загальних засад цивільного законодавства, оцінити, чи не перетворюється здійснення суб'єктивного права на його зловживання. Саме така «відкрита» модель інституту дозволяє гнучко реагувати на нові прояви недобросовісної поведінки та забезпечувати ефективний захист прав і законних інтересів учасників цивільного обороту.

2.2. Критерії виявлення зловживання цивільними правами у практиці національних судів

У практиці національних судів питання виявлення зловживання цивільними правами постає як одне з найскладніших, оскільки закон не містить вичерпного переліку таких ситуацій і не встановлює чітко сформульованих критеріїв їх ідентифікації. Суд щоразу змушений оцінювати поведінку сторін у конкретному спорі крізь призму загальних засад цивільного законодавства, насамперед принципу добросовісності, справедливості та розумності. Саме тому в судових актах, насамперед Верховного Суду, поступово формується система орієнтирів, що дозволяє відрізнити правомірну реалізацію суб'єктивного права від його зловживання. При цьому суди активно спираються як на напрацювання національної цивілістичної доктрини, так і на європейські підходи, зокрема у сфері добросовісності та доктрини venire contra factum proprium.

У науковій літературі одним із базових є триєдиний підхід до критеріїв зловживання правом, запропонований ще класичною цивілістикою і підтриманий сучасними українськими дослідниками. Йдеться про: 1) використання права з єдиною або переважною метою завдати шкоди іншій особі; 2) очевидну невідповідність між мінімальним інтересом уповноваженої особи та значною шкодою, що завдається іншому суб'єкту; 3) незаконність або соціальну неприйнятність інтересу, який переслідується при здійсненні права.

Ці критерії використовуються судами як вихідний «фільтр» для оцінки спірної поведінки: якщо дії сторони фактично не мають самостійної легітимної

мети, а спрямовані переважно чи виключно на шкоду контрагенту, при цьому власний інтерес виглядає несуттєвим, а мета суперечить загальним засадам правопорядку, така поведінка, як правило, кваліфікується як зловживання правом.

Разом з тим, сучасна українська доктрина та судова практика еволюціонують від «вузької» моделі, де в центрі стоїть виключно критерій шкоди, до «широкої» моделі, за якої ключовим є протиріччя акту здійснення права його призначенню. Як слушно зазначається у наукових працях, саме критерій невідповідності поведінки соціальному призначенню суб'єктивного права інтегрує всі інші відомі критерії – дисбаланс інтересів, незаконну мету тощо, і тому є найбільш вдалим для використання судами [14, с.50].

Відповідно, для констатації зловживання правом суд з'ясовує не лише наявність чи відсутність шкоди, а й те, чи реалізується право у спосіб, який відповідає його функції у цивільному обороті, чи, навпаки, перетворює його на інструмент тиску, маніпулювання або блокування законних інтересів інших осіб.

У практиці Верховного Суду такі загальні доктринальні підходи трансформуються в низку більш конкретних критеріїв. По-перше, наголошується на необхідності поєднання формальної «законності» дій із їх очевидною недобросовісністю. Саме по собі посилання сторони на норму закону чи договірну умову не є достатнім, якщо спосіб їх реалізації явно суперечить принципам добросовісності, справедливості та розумності. У низці рішень Суд прямо вказує, що здійснення права, навіть у межах його буквального змісту, може бути визнане зловживанням, якщо воно спрямоване на мету, несумісну з призначенням цього права, або очевидно порушує баланс інтересів сторін.

По-друге, важливим критерієм є наявність у поведінці сторони ознак недобросовісної, суперечливої або маніпулятивної стратегії, яка виявляється в сукупності дій, а не в окремо взятих актах. У своїх оглядах судової практики Верховний Суд підкреслює, що зловживання правом часто не може бути встановлене шляхом аналізу одного правочину чи процесуальної дії; необхідно оцінювати весь комплекс поведінки сторони у часі. Саме в такому контексті

застосовується доктрина venire contra factum proprium, згідно з якою неприпустимою є поведінка, що істотно відрізняється від попередніх заяв чи дій суб'єкта за умови, що інша сторона розумно покладалася на них [15, с.122].

Якщо сторона тривалий час визнавала певний стан правовідносин, користувалася їх результатами, а потім раптово починає, посилаючись на формальні повноваження, заперечувати те, що сама ж створила, суди розцінюють це як суперечливу поведінку, несумісну з принципом добросовісності, і, відповідно, як різновид зловживання правом.

По-третє, у судовій практиці простежується критерій очевидної диспропорції між здійснюваним правом і його наслідками для іншої сторони. Йдеться про ситуації, коли реалізація права приносить уповноваженій особі вкрай незначну або суто формальну вигоду, але водночас спричиняє суттєву шкоду або створює непропорційні перешкоди для контрагента. Аналізуючи такі випадки, Верховний Суд відзначає, що формальна наявність правомочності не може виправдовувати її використання у спосіб, що грубо порушує баланс інтересів, особливо якщо суб'єкт міг обрати інший, менш обтяжливий для іншої сторони варіант поведінки.

У ряді справ цей підхід застосовується, наприклад, до реалізації права власника на доступ до майна, права на односторонню відмову від договору, права на нарахування надмірних штрафних санкцій за незначне порушення зобов'язання.

По-четверте, важливим орієнтиром для судів є логічний зв'язок між поведінкою сторони та задекларованою нею метою. Якщо заявлена суб'єктом підстава здійснення права (захист свого інтересу, забезпечення виконання зобов'язання тощо) явно не співвідноситься з фактичними діями і наслідками, яких він домагається, суди схильні вбачати у такому розриві ознаку зловживання. Саме таким чином кваліфікуються випадки використання цивільно-правового інструментарію виключно як формального прикриття для інших, неправомірних цілей – ухилення від виконання рішень суду, фактичного рейдерського захоплення корпоративних прав, тиску на контрагента тощо.

Окрему групу критеріїв сформовано у зв’язку з виявленням зловживання процесуальними правами, що, хоча й належать до процесуальної сфери, проте безпосередньо впливають на здійснення й захист матеріальних цивільних прав. Верховний Суд у своїх узагальненнях наголошує, що основною ознакою зловживання процесуальними правами є відсутність реального наміру вирішити існуючий спір або захистити порушене право та наявність наміру перешкодити законним діям інших осіб чи діяльності суду, створити штучний спір або використати судовий процес як спосіб не виконувати вимоги законодавства.

До типових проявів, на які суди звертають увагу, належать: подання завідомо безпідставних чи тотожних позовів і скарг, постійне дроблення або штучне об’єднання позовних вимог для маніпулювання підсудністю, ініціювання численних клопотань, які не мають значення для вирішення справи, з метою затягування розгляду, систематичне неявлення без поважних причин, використання образливих або принижуючих висловлювань у процесуальних документах [18, с.235].

Разом із тим, у своїх роз’ясненнях і правових позиціях Верховний Суд підкреслює, що кваліфікація поведінки як зловживання не може ґрунтуватися лише на формальних ознаках (кількість позовів, тривалість розгляду, активність сторони тощо). Визначальним є комплексна оцінка: чи відповідають дії сторони завданню цивільного судочинства та суті права на судовий захист, чи мають вони розумне пояснення з точки зору захисту порушеного права, чи, навпаки, демонструють очевидну недобросовісність та прагнення використати процесуальні інструменти «на зло». Такий підхід дозволяє уникнути надмірного обмеження прав учасників процесу і водночас забезпечити ефективний захист від відверто маніпулятивної поведінки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що національні суди, спираючись на статтю 13 ЦК України, принцип добросовісності та сучасну цивілістичну доктрину, застосовують переважно «оціночну» модель критеріїв зловживання цивільними правами. До ключових елементів цієї моделі належать: формальна відповідність дій нормі закону або договору при одночасній їх очевидній

недобросовісності; протиріччя акту здійснення права його соціальному призначенню; наявність наміру завдати шкоди або досягти незаконної, соціально неприйнятної мети; неспівмірність особистого інтересу особи та шкоди, заподіяної іншому суб'єкту; суперечливість поведінки, яка підриває довіру до стабільності цивільного обороту. Саме така багатокомпонентна конструкція дозволяє судам гнучко реагувати на різноманітні прояви недобросовісної поведінки, не зв'язуючи себе жорстким і формалізованим переліком випадків зловживання правом, і водночас забезпечувати передбачуваність та обґрунтованість судових рішень.

2.3. Особливості доказування зловживання цивільними правами у цивільному процесі

Проблематика доказування зловживання цивільними правами у цивільному процесі є однією з найскладніших як для теорії, так і для практики, оскільки йдеться не просто про встановлення окремих юридичних фактів, а про оцінку всієї поведінки сторони крізь призму принципу добросовісності, справедливості та розумності. Цивільний кодекс України, закріплюючи загальну заборону дій з наміром завдати шкоди іншій особі та «зловживання правом в інших формах» (ч. 3 ст. 13 ЦК України), не конкретизує процедурних аспектів доведення такого роду порушень, натомість покладаючи на суд обов'язок тлумачити цю оціночну категорію з урахуванням обставин справи й загальних засад цивільного законодавства. У свою чергу Цивільний процесуальний кодекс України виходить із класичного розподілу тягаря доказування: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень (ст. 12, 81 ЦПК), а суд оцінює зібрані докази за внутрішнім переконанням на основі всебічного, повного й об'єктивного дослідження. Таким чином, особа, яка заявляє про зловживання правом, має не лише послатися на ч.

3 ст. 13 ЦК України, а й надати фактичний матеріал, що підтверджує наявність ознак такого зловживання.

Ключовою специфікою доказування є те, що зловживання правом майже ніколи не проявляється у вигляді одного ізольованого юридичного факту. На відміну від «класичних» порушень, які часто мають чітко визначений об’єктивний склад (невиконання зобов’язання, прострочення, безпідставне набуття тощо), зловживання – це спосіб здійснення права, який розкривається через сукупність дій, їх мотивів, наслідків та контексту. Науковці слушно наголошують, що встановлення факту зловживання правом неможливе без аналізу цілей, досягнення яких прагне особа, співвідношення її інтересу зі шкодою, завданою іншому суб’єкту, а також відповідності такої поведінки соціальному призначенню права. Звідси випливає, що вирішальне значення має не формальне посилання на норму чи договірну умову, а збирання й оцінка доказів, які дозволяють реконструювати «картину поведінки» сторони у часі [4, с.78].

Важливим вихідним пунктом для суду є презумпція добросовісності учасників цивільних правовідносин. Вона означає, що доти, доки інше не доведено, вважається, що сторона реалізує свої права належним чином, спрямовуючи їх на досягнення легітимної мети. Тому саме на тій стороні, яка стверджує про зловживання, лежить обов’язок надати докази, що переконливо свідчать про протилежне. У цьому контексті значну роль відіграють так звані фактичні презумпції та непрямі докази: суд, оцінюючи конкретні життєві обставини, може дійти висновку про недобросовісність і «використання права на зло», навіть за відсутності прямої вказівки на відповідний намір у документах чи заявах сторони. Як правило, намір завдати шкоди або використати право всупереч його призначенню встановлюється не з «прямих зізнань», а шляхом логічного висновку із сукупності обставин: економічна безглуздість дій, відсутність раціонального пояснення обраного способу реалізації права, різка зміна позиції сторони без об’єктивних підстав, очевидна диспропорція між

мінімальним інтересом уповноваженої особи та значною шкодою, яка завдається іншому учаснику правовідносин тощо.

Особливу увагу у доказуванні приділяють аналізу послідовності та узгодженості поведінки сторони. Доктрина та практика наголошують на значенні принципу venire contra factum proprium: якщо особа тривалий час своєю поведінкою формувала у контрагента певні очікування (приймала виконання, погоджувалася з умовами, не заперечувала проти певного стану правовідносин), а згодом раптово заявляє вимоги, які прямо суперечать її попередній позиції і спрямовані на завдання шкоди іншій стороні, то така суперечлива поведінка може бути кваліфікована як зловживання правом. Для доведення цього факту у процесі використовуються договірні документи, листування сторін, протоколи засідань органів управління юридичної особи, банківські виписки, інші письмові та електронні докази, які відображають реальну, а не декларовану позицію суб'єкта протягом певного періоду [10, с.61].

Ще однією специфічною рисою доказування є необхідність розмежування матеріально-правового та процесуального аспектів зловживання. На практиці суди нерідко стикаються з ситуацією, коли недобросовісна поведінка виражається одночасно як у самому змісті цивільних правочинів або дій (наприклад, укладення договорів, спрямованих на виведення активів, блокування доступу до майна, створення штучної заборгованості), так і у способі ведення судового процесу (подання численних безпідставних позовів, скарг, клопотань, неявка, зумисне затягування тощо). Тому в ряді справ виникає потреба доводити комплексну схему зловживання, де матеріальні й процесуальні дії взаємопов'язані, а оцінка однієї групи доказів неможлива без урахування іншої.

У сфері процесуальних зловживань важливу роль відіграють спеціальні приписи ЦПК України. Стаття 44 прямо закріплює неприпустимість зловживання процесуальними правами і зобов'язує суд вживати заходів для його запобігання, а статті 143 та 148 передбачають відповідні заходи процесуального примусу, зокрема можливість накладення штрафу за зловживання

процесуальними правами або вчинення дій з метою перешкоджання судочинству. Однак і в цих випадках застосування санкцій можливе лише за умови належного доказування обставин, що свідчать про зловживання. Суд повинен встановити, що конкретні процесуальні дії (чи бездіяльність) учасника є формально допустимими, але вчиняються не для захисту його права, а для затягування розгляду справи, створення перешкод у здійсненні правосуддя, маніпулювання підсудністю тощо. Знову ж таки, це потребує аналізу сукупності процесуальних кроків, їх частоти, взаємозв'язку, а також співвіднесення із заявленими вимогами та реальними правовими інтересами сторони [7, с.53].

Сучасні огляди судової практики підкреслюють, що при вирішенні питання про наявність зловживання процесуальними правами суд не може обмежитися констатацією великої кількості заяв чи клопотань – необхідно переконливо показати, що вони не мають на меті ефективний захист права, а слугують інструментом процесуальної диверсії. Так, подання повторних тотожних позовів чи апеляцій з незначними косметичними змінами, ініціювання неспівмірної кількості клопотань про витребування доказів, які не мають значення для справи, подання численних відводів без конкретизації обставин, що викликають сумнів у неупередженості суду, розглядається судами як характерні ознаки недобросовісної процесуальної стратегії. Для доведення цих обставин використовуються матеріали судових справ (ухвали, протоколи, рух процесуальних документів), які дають змогу встановити повторюваність і явну безпідставність відповідних дій.

Разом із тим, у доктрині справедливо звертається увага на те, що надмірне спрощення критеріїв доказування зловживання правом може призвести до звуження права на судовий захист. Тому суди мають дотримуватися балансу: з одного боку, рішуче протидіяти відверто маніпулятивній поведінці, з іншого – не підміняти кваліфікацію зловживання правом простою негативною оцінкою активної процесуальної позиції сторони. Саме тому Верховний Суд у своїх правових позиціях наголошує, що факт зловживання має бути обґрунтований чіткою аргументацією, а висновок суду про наявність чи відсутність такого

зловживання повинен випливати з мотивувальної частини судового рішення та спиратися на конкретні встановлені факти, підтверджені належними й допустимими доказами.

Отже, особливості доказування зловживання цивільними правами у цивільному процесі зводяться до кількох взаємопов'язаних моментів: по-перше, необхідності доведення не лише формальної сторони дій, а й їх цільової спрямованості та невідповідності соціальному призначенню права; по-друге, домінування непрямих доказів і оцінки поведінки сторони в її цілісності, з урахуванням попередніх дій, створених очікувань та наслідків для іншого суб'єкта; по-третє, обов'язку суду застосовувати презумпцію добросовісності, але водночас уважно ставитися до ознак «використання права на зло»; по-четверте, тісного взаємозв'язку матеріально-правового та процесуального вимірів зловживання, коли недобросовісна поведінка вчиняється як через зміст правочинів, так і через спосіб ведення процесу.

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

3.1. Цивільно-правові наслідки визнання дій суб'єкта зловживанням правом

Цивільно-правові наслідки визнання дій суб'єкта зловживанням правом тісно пов'язані з особливою роллю цього інституту в системі приватного права. Йдеться не лише про «покарання» недобросовісного учасника, а насамперед про відновлення порушеної рівноваги прав та інтересів, забезпечення превентивного ефекту й утвердження принципів добросовісності, розумності та справедливості як реальних, а не декларативних орієнтирів цивільного обігу. У доктрині підкреслюється, що зловживання правом перебуває «на межі» між формально правомірною та протиправною поведінкою, а тому й наслідки можуть мати дуалістичний характер: або у вигляді специфічних «негативних» наслідків (відмова в судовому захисті, припинення зловживальної поведінки), або як класична цивільно-правова відповідальність – передусім обов'язок відшкодувати шкоду.

Нормативне підґрунтя наслідків зловживання цивільними правами закріплене насамперед у статтях 13 та 16 Цивільного кодексу України. Частина шоста статті 13 встановлює, що у разі недодержання особою вимог щодо здійснення цивільних прав (зокрема заборони використовувати право всупереч його призначенню, на шкоду іншим, у спосіб, що порушує добросовісність, розумність і справедливість) суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами та застосувати інші наслідки, встановлені законом. Частина третя статті 16 передбачає особливий, дуже жорсткий наслідок: суд має право відмовити у захисті цивільного права чи інтересу особи, якщо встановлено порушення нею приписів частин другої–п'ятої статті 13 ЦК України, тобто якщо вона сама зловживала своїми правами. У судовій практиці роз'яснено, що така

відмова у захисті означає відмову в позові й може бути застосована лише за наявності доведеного факту недобросовісної поведінки, а не як «додаткова» санкція до інших підстав відмови. Водночас Верховний Суд наголошує на необхідності розмежовувати наслідки зловживання матеріальними правами (відмова у захисті, припинення дій, інші матеріально-правові заходи) та зловживання процесуальними правами, які тягнуть суто процесуальні санкції (залишення заяви без розгляду, повернення скарги, штраф тощо) [5, с.64].

Одним із найхарактерніших наслідків зловживання правом у матеріальній сфері є визнання правочину недійсним, якщо він укладений або використовується як інструмент недобросовісної поведінки. Тут задіюється як загальна засада недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України), так і спеціальні норми про недійсність правочинів. Судова практика виробила підхід до так званих «фраудаторних» правочинів – договорів, які боржник укладає з пов’язаними особами для виведення майна з-під звернення стягнення або штучного зменшення платоспроможності. Велика Палата Верховного Суду в низці рішень прямо вказала, що кредитор вправі вимагати визнання таких договорів недійсними, посилаючись одночасно на загальні засади цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) і заборону зловживання правом, а також на спеціальну норму про недійсність правочину, спрямованого на порушення прав кредиторів.

Наслідком визнання правочину недійсним є реституція (ст. 216 ЦК України) – повернення сторін у первісний майновий стан, що дозволяє відновити можливість звернення стягнення на майно боржника та компенсує негативний ефект зловживальної поведінки.

Іншою групою наслідків є класичні способи захисту, перелічені у статті 16 ЦК України, які застосовуються з урахуванням того, що поведінка боржника або іншої сторони зобов’язання була недобросовісною. Йдеться, зокрема, про припинення дій, що порушують право (наприклад, заборона продовжувати користуватися майном чи реалізовувати корпоративні права у спосіб, що блокує діяльність товариства; припинення недобросовісної конкуренції тощо),

відновлення становища, яке існувало до порушення (повернення майна, скасування незаконних записів у реєстрах, поновлення участі в товаристві), а також відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок зловживання (статті 16, 22, 23, 1166, 1167 ЦК України).

У доктрині слушно підкреслюється, що там, де зловживання правом набуває вигляду деліктної поведінки, воно тягне саме деліктну відповідальність – із усіма наслідками у вигляді компенсації збитків, упущеної вигоди, моральної шкоди. Такий підхід особливо важливий у договірних, корпоративних, конкурентних відносинах, де недобросовісні дії однієї сторони можуть спричинити значний економічний дисбаланс.

Важливе місце серед наслідків зловживання правом посідає згадана вище відмова у судовому захисті. На відміну від звичайних способів захисту, які покликані відновити право чи компенсувати його порушення, відмова в позові на підставі частини третьої статті 16 ЦК України є своєрідною «цивільно-правовою санкцією» проти позивача, який поводився недобросовісно. Верховний Суд неодноразово наголошував, що застосування цього наслідку можливе лише у виняткових випадках, коли доведено, що сама вимога позивача є проявом зловживання – наприклад, коли позов спрямований на легалізацію попередньої недобросовісної схеми, дублює уже розглянуті спори без нових обставин або очевидно орієнтований на тиск та блокування прав іншої сторони. У таких ситуаціях суд не просто відмовляє в задоволенні позову через відсутність порушеного права, а прямо констатує, що позивач зловживає наданими йому правами, й тому не може розраховувати на захист від держави. Це істотно відрізняється від наслідків звичайного порушення зобов’язання й підкреслює самостійну «санкційну» природу інституту зловживання правом [19, с.72].

На рівні доктрини обґрунтовується важливе розмежування наслідків порушення зобов’язання і зловживання правом. Порушення договірного зобов’язання тягне застосування статті 611 ЦК України – відшкодування збитків, сплату неустойки, розірвання договору тощо. Натомість у випадку зловживання

правом, окрім таких «класичних» наслідків, закон дозволяє суду вдатися до примусового припинення зловживальної поведінки й відмови у захисті права, що робить цю конструкцію самостійним інструментом реакції на недобросовісність, а не лише різновидом порушення зобов'язання [13, с.73].

До цього додається превентивний ефект: усвідомлення того, що зловживальна стратегія може не лише не принести бажаного результату, а й призвести до позбавлення судового захисту, стримує потенційних порушників від використання формально дозволених інструментів у несумісний із їх призначенням спосіб. Таким чином, цивільно-правові наслідки зловживання правом виконують не лише відновлювальну, а й виховну, дисциплінуючу функцію, спрямовану на посилення ролі добросовісності у приватноправових відносинах.

3.2. Проблеми правозастосування та шляхи вдосконалення механізмів протидії зловживанню цивільними правами

Проблеми правозастосування заборони зловживання цивільними правами безпосередньо пов'язані з тим, як побудована сама конструкція статті 13 ЦК України: законодавець закріпив загальний принцип добросовісності та недопустимості зловживання, але залишив його надзвичайно оціночним і мінімально деталізованим. Формулювання «здійснення цивільних прав з наміром завдати шкоди іншій особі», «в інших формах» та відсилання до добросовісності, розумності й справедливості не містять ні визначення самого зловживання правом, ні чітких критеріїв відмежування правомірної поведінки від неправомірної. У доктрині слушно підкреслюється, що така відсутність нормативної конкретизації призвела до значної залежності правозастосовної практики від суддівського розсуду й наукових підходів, які нерідко є неоднорідними й конкуруючими між собою. З одного боку, це дозволяє судам

гнучко реагувати на нові форми недобросовісної поведінки, але з іншого – створює ризики непередбачуваності судових рішень і різночитань навіть у подібних фактичних ситуаціях.

Однією з ключових проблем є те, що на практиці часто змішуються різні рівні аналізу: матеріально-правовий (чи не виходить здійснення суб'єктивного права за його межі, чи відповідає воно соціальному призначенню) та процесуальний (чи не використовує сторона свої процесуальні права з метою затягування розгляду чи перешкоджання правосуддю). У частині третій статті 13 і частині третій статті 16 ЦК України йдеться про наслідки зловживання саме матеріальними правами, тоді як процесуальні зловживання прямо врегульовані відповідними нормами ЦПК, ГПК та КАС України. На рівні судової практики це розмежування не завжди витримується: трапляються випадки, коли санкції за процесуальну недобросовісність фактично «маскуються» під відмову в захисті цивільного права, і навпаки – матеріально-правове зловживання оцінюється виключно крізь призму процесуального інструментарію (штрафи, залишення заяви без розгляду тощо). Таке накладання режимів породжує доктринальні й практичні суперечки щодо сфери дії частини третьої статті 13 ЦК України й меж допустимого суддівського розсуду при застосуванні цієї норми [8, с.345].

Не менш дискусійною є проблема співвідношення заборони зловживання правом із принципом свободи договору та загальною диспозитивністю цивільних відносин. З одного боку, суди покликані не втручатися в економічну доцільність та ризики, які сторони добровільно взяли на себе, а з іншого – саме на них покладено контроль за тим, щоб договір не перетворювався на інструмент тиску, кабальних умов чи прикриття фраудаторних схем. У відсутності чітких законодавчих орієнтирів суди інколи або надто обережні й обмежуються суто формальною перевіркою відповідності договору закону, залишаючи без реакції очевидну недобросовісність, або, навпаки, виходять за межі диспозитивності й фактично «переписують» волевиявлення сторін, посилаючись на добросовісність як на універсальний аргумент. На це звертає увагу й сучасна цивілістика, підкреслюючи, що без нормативної деталізації принцип

добросовісності здатний перетворитися на своєрідну «чорну скриньку» суддівського розсуду: у кожному конкретному випадку суд виводить власний зміст цієї категорії, що знижує рівень правової визначеності учасників обороту.

Серйозною проблемою є також неоднорідність судової практики щодо критеріїв, на підставі яких кваліфікується зловживання цивільними правами. Попри суттєві зусилля Верховного Суду з вироблення узагальнюючих підходів, на рівні судів нижчих інстанцій продовжують паралельно співіснувати «вузька» модель (зловживання ототожнюється майже виключно з діями, спрямованими на завдання шкоди – шикана) і «широка» модель, у межах якої будь-яка поведінка, що здається суду несправедливою чи «надмірною», може визнаватися зловживальною. У першому випадку небезпека полягає в тому, що значна частина витончених недобросовісних стратегій (наприклад, маніпуляції з корпоративними правами, використання асиметрії інформації, штучне створення залежності контрагента) залишається поза полем зору правозастосувача. У другому – у тому, що суд, апелюючи до загальних цінностей, фактично підмінює собою волю законодавця й позбавляє учасників цивільного обігу передбачуваності наслідків своєї поведінки.

Окремий блок проблем стосується процесуальної складової протидії зловживанню правами. Запровадження у процесуальних кодексах прямої заборони зловживання процесуальними правами та інструментів впливу (штрафи, залишення заяв без розгляду, повернення скарг, розподіл судових витрат тощо) позитивно сприймається як крок до забезпечення ефективності судочинства. Водночас у наукових дослідженнях і практиці звертається увага на ризик «дзеркального» зловживання вже з боку суду: надмірне або довільне застосування санкцій може перетворитися на спосіб тиску на сторони чи обмеження їх доступу до правосуддя. Основна причина – знову ж таки оціночний характер формулювань, які не завжди дозволяють однозначно відмежувати активну, але сумлінну реалізацію права на захист від маніпулятивної процесуальної поведінки. У результаті учасники процесу не завжди можуть

передбачити, яка процесуальна стратегія буде судом сприйнята як коректна, а яка – як зловживальна [11, с.186].

Звідси логічно постає питання про шляхи вдосконалення механізмів протидії зловживанню цивільними правами. На законодавчому рівні чимало дослідників обстоюють необхідність принаймні мінімальної нормативної деталізації статті 13 ЦК України: йдеться не про «закритий» перелік форм зловживання, який неминуче виявиться застарілим, а про закріплення базових критеріїв (спрямованість на шкоду, очевидна диспропорція інтересів, невідповідність соціальному призначенню права, суперечлива поведінка тощо) та орієнтовного переліку типових ситуацій, напрацьованих практикою. Доцільною видається й законодавча легалізація доктрини venire contra factum proprium як загального правила про заборону суперечливої поведінки, що вже фактично застосовується судами, але поки не має чіткого текстуального відображення в ЦК. Подібний крок, на думку авторів, дозволив би знизити навантаження на суддівський розсуд і забезпечити більшу одноманітність оцінки повторюваних фактичних сценаріїв.

У частині матеріальних наслідків удосконалення потребують і норми про відмову у захисті права з огляду на зловживання (ч. 3 ст. 16 ЦК України). На практиці ця конструкція застосовується епізодично й нерідко викликає доктринальну критику через відсутність чітких орієнтирів, коли саме відмова є виправданою, а коли порушує сутність права на доступ до суду. Оптимальним шляхом могло б стати законодавче звуження сфери її застосування до дійсно виняткових випадків (наприклад, коли позов прямо спрямований на реалізацію зловживальної схеми чи дублює вже вирішений спір без нових обставин) із одночасним посиленням «м’якших» реакцій – перерозподілу судових витрат, визнання правочинів недійсними, застосування реституції тощо. Таке розмежування дозволило б зберегти інститут зловживання правом як ефективний запобіжник недобросовісності, не перетворюючи його на інструмент фактичного блокування права на судовий захист.

У сфері процесуальних зловживань перспективним напрямом вдосконалення є уніфікація та узгодження підходів, закріплених у різних процесуальних кодексах, а також їх гармонізація з практикою ЄСПЛ. Дослідження показують, що через фрагментарність регулювання та відсутність системного бачення інституту неприпустимості зловживання процесуальними правами суди по-різному трактують навіть однакові формулювання, що в свою чергу породжує небезпеку вибірковості правозастосування. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом ґрунтовних роз'яснень Верховного Суду щодо критеріїв відмежування добросовісної й недобросовісної процесуальної активності, запровадження своєрідних «тестів» для оцінки поведінки сторін (наявність легітимної процесуальної мети, співмірність обраних засобів, повторюваність безрезультатних дій тощо), а також чіткої вимоги до судів мотивувати застосування санкцій за зловживання з посиланням на конкретні обставини справи.

Не менш важливим є розвиток доктрини та професійних стандартів, які б доповнювали й конкретизували законодавство. У наукових роботах справедливо наголошується, що зловживання правом – це міжгалузевий феномен, який потребує комплексного осмислення на перетині цивільного, господарського, процесуального, конкуренційного, сімейного права, а також права ЄС і практики ЄСПЛ. Подальше теоретичне опрацювання типових моделей недобросовісної поведінки, розробка галузевих «червоних прапорців» (індикаторів потенційного зловживання) та включення цієї проблематики до програм підготовки суддів і адвокатів здатні істотно підвищити якість правозастосування. Варто також посилювати значення етичних стандартів адвокатської діяльності: дисциплінарна реакція на відверто маніпулятивні процесуальні стратегії адвокатів (подання завідомо безпідставних позовів, штучне затягування процесу, створення «процесуального шуму») має стати не винятком, а усталеною практикою, що підкріплює суто юридичні механізми протидії зловживанню.

Отже, основні проблеми правозастосування заборони зловживання цивільними правами зумовлені поєднанням високого рівня оціночності

законодавчих формулювань, відсутності нормативної деталізації, неоднорідності судової практики та складності доказування недобросовісної спрямованості дій. Шляхи їх подолання вбачаються в обережному, але послідовному вдосконаленні законодавства (визначення критеріїв і орієнтовних форм зловживання, уточнення підстав відмови в захисті), у виробленні Верховним Судом чітких і стабільних правових позицій, у розвитку міжгалузевої доктрини та етичних стандартів правничої професії. Важливо, щоб посилення механізмів протидії недобросовісності не призвело до придушення автономії волі та звуження права на судовий захист; навпаки, метою таких змін має бути створення прозорого, передбачуваного й справедливого середовища, у якому реалізація суб’єктивних цивільних прав неможлива без дотримання вимоги добросовісності як справжнього, а не декларативного принципу приватного права.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проведене дослідження, слід наголосити, що зловживання цивільними правами є складним, багатовимірним правовим явищем, яке займає особливе місце в системі приватного права, виконуючи функцію важливого коректора свободи учасників цивільних правовідносин. Метою курсової роботи було комплексне дослідження доктрини, судової практики та правових наслідків зловживання цивільними правами, а також виявлення проблем правозастосування та визначення напрямів удосконалення регулювання цього інституту. У ході роботи було повністю досягнуто поставлених завдань, що дозволило сформувати цілісне уявлення про природу, сутність і практичне значення зловживання правом у сучасному українському правопорядку.

У першому розділі було з’ясовано теоретико-доктринальні засади інституту зловживання правом. На основі аналізу наукових підходів та чинного законодавства встановлено, що поняття зловживання цивільними правами охоплює ситуації, коли формально правомірна дія набуває протиправного змісту через її спрямованість на досягнення результату, який суперечить меті права чи загальним засадам цивільного законодавства. Визначено основні ознаки цього явища: використання права всупереч його соціальному призначенню, недобросовісність намірів, порушення балансу інтересів сторін, завдання шкоди іншому суб’єкту. Проаналізовано місце інституту зловживання правом у системі цивільного права та обґрунтовано його міжгалузевий характер, що виявляється у закріпленні аналогічної заборони в трудовому, сімейному, процесуальному, адміністративному праві, а також у міжнародно-правових актах. Ці висновки дозволили сформувати теоретичну основу для подальшого аналізу правозастосовчої практики.

У другому розділі увагу зосереджено на особливостях проявів зловживання правами та підходах судів до їх розпізнання. Дослідження видів і форм зловживання показало, що вони можуть включати дії, спрямовані на завдання шкоди (шикану), використання права не за призначенням, суперечливу

поведінку (venire contra factum proprium), маніпулювання корпоративними чи договірними конструкціями, а також процесуальні зловживання – подання безпідставних позовів, затягування процесу, маніпулювання підсудністю. Судова практика Верховного Суду поступово формує систему критеріїв для виявлення зловживання, серед яких ключовими є: недобросовісність поведінки, спрямованість дій на шкоду іншій особі або блокування її прав, явна диспропорція між інтересами сторін, невідповідність реалізації права його соціальному призначенню, суперечливість позиції особи. Ґрунтовно розкрито особливості доказування зловживання правом, зокрема опору на презумпцію добросовісності, необхідність аналізу поведінки в її розвитку, важливість непрямих доказів та встановлення цільової спрямованості дій. Такий комплексний підхід підтвердив, що кваліфікація зловживання є складним процесом, який потребує гнучкості, але одночасно – чітких орієнтирів.

У третьому розділі було досліджено правові наслідки зловживання цивільними правами. Встановлено, що ЦК України передбачає як загальні, так і спеціальні наслідки: відмова у судовому захисті, відновлення становища, яке існувало до порушення, припинення зловживальної поведінки, а в окремих випадках – визнання правочинів недійсними, застосування реституції та відшкодування шкоди. Особливо важливим є висновок про те, що відмова у захисті права як наслідок зловживання повинна застосовуватись судом обережно, лише у випадках очевидної недобросовісності та спрямованості дій позивача на досягнення неправомірної мети. Також проаналізовано проблеми правозастосування, пов’язані з оціночністю законодавчих приписів, неоднорідністю судової практики, складністю відмежування добросовісної поведінки від недобросовісної, а також ризиками надмірного суддівського розсуду. У цьому контексті запропоновано напрями вдосконалення регулювання: нормативне уточнення критеріїв зловживання правом, законодавче закріплення принципу заборони суперечливої поведінки, удосконалення процесуальних механізмів протидії зловживанням, гармонізація

підходів різних галузей права, а також розвиток доктрини та професійних стандартів добросовісності.

У ході роботи були розв’язані всі наукові завдання, окреслені у вступі: з’ясовано поняття й ознаки зловживання правом, розкрито його правову природу та міжгалузевий характер; проаналізовано доктринальні підходи та форми прояву зловживання; узагальнено критерії, які застосовують національні суди для його ідентифікації; досліджено особливості доказування недобросовісної поведінки в цивільному процесі; виявлено правові наслідки зловживання правом та подано пропозиції щодо вдосконалення механізмів протидії цьому явищу. Таким чином, робота комплексно охоплює як теоретичний, так і практичний виміри проблеми.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що інститут зловживання цивільними правами відіграє ключову роль у підтриманні збалансованості приватноправових відносин та забезпеченні належного рівня добросовісності в цивільному обороті. Його значення зростає в умовах ускладнення правових конструкцій, збільшення кількості спорів та появи нових способів маніпулятивної поведінки. Ефективність протидії зловживанню правами залежить від послідовності судової практики, відповідності законодавства потребам обороту та розвиненості правничої культури учасників правовідносин. Поглиблення теоретичних досліджень, удосконалення нормативного регулювання та зміцнення механізмів правозастосування дозволять зміцнити інститут добросовісності як наріжний камінь сучасного цивільного права України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисова В. І., Спасибо-Фатєєва І. В., Кравцова В. В. Цивільне право України. Загальна частина : навч. посіб. Харків : Право, 2017. 456 с.
2. Гуртова К. М. Розуміння зловживання правом в правових позиціях Верховного Суду // Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 3. С. 154–158.
3. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С., Підопригора О. А. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1. Загальна частина. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 640 с.
4. Дрогозюк К. Б. Зловживання процесуальними правами під час доказування у цивільному процесі України // Право і суспільство. 2019. № 4. С. 76–81.
5. Іванов В. П. Юридичні наслідки зловживання правом у цивільному праві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 90, ч. 1. С. 62–68.
6. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки // Підприємництво, господарство і право. 2020. № 9. С. 37–42.
7. Коваль І. Ф. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: проблеми кваліфікації та доказування // Вісник юридичних наук. 2025. № 2. С. 49–55.
8. Коваль І. Ф., Ведешина Я. О. Цивільно-правовий аспект зловживання правом: доктринальні підходи, проблеми визначення ознак і нормативної деталізації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. № 1 (89). С. 343–348.
9. Коссак В. М. Межі здійснення суб’єктивних цивільних прав та зловживання правом : монографія. Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2013. 284 с.
10. Кузьменко О. В. Зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві України // Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 58–62.

11. Лазарєв В. В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». Право і безпека. 2023. № 1 (88). С. 179–189.
12. Луць В. В. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : Алерта, 2012. 312 с.
13. Маслов В. П. Проблемні питання застосування ч. 3 ст. 16 ЦК України як підстави відмови у захисті цивільного права. У: Актуальні проблеми приватного права : матеріали наук.-практ. конф. Харків, 2014. С. 72–75.
14. Осадчук С. Форми зловживання цивільним правом // Науковий вісник Західноукраїнського національного університету. Серія: Право. 2016. № 2. С. 45–52.
15. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правова характеристика // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2011. № 18. С. 120–124.
16. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2005. 368 с.
17. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання правом у практиці Верховного Суду : аналіт. матеріал. Київ, 2022.
18. Салазський О. Проблемні питання у застосуванні ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України у разі вирішення спорів про зловживання цивільними правами // KELM. 2021. № 2. С. 234–241.
19. Салазський О. С. Зловживання правом як підстава визнання правочину недійсним. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2021. № 54, т. 2. С. 70–74.
20. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 512 с.
21. Цивільний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 09.12.2025).